

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/104683>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

VERRADERS EN BRUGGENBOUWERS

Nederlandse literatuur en cultuur
de middeleeuwen XV

Onder redactie van F.P. van Oostrom
rooij

Uitvoerende redacteurs voor dit v. J.J. Goris
(Katholieke Universiteit Nijmegen)
en dr. J.B. Oosterman
(Rijksuniversiteit Leiden)

ME A 267

Paul Wackers e.a.

VERRADERS EN BRUGGENBOUWERS

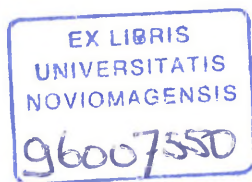
Verkenningen naar de relatie tussen
Latinitas en Middelnederlandse letterkunde

1996 PROMETHEUS AMSTERDAM

In. Ned

15481

S

© 1996 Paul Wackers e.a.
© Afbeeldingen berust bij de bezitters
van de afgebeelde handschriften
Omslagontwerp Studio Anthon Beeke
Omslagillustratie *Hiëronymus in zijn studeerkamer*.
Miniatuur uit een getijdenboek, Brugge, ca. 1460.
Baltimore, Walters Art Gallery, W. 721, f. 277v.
ISSN 0926-9746
ISBN 90 5333 450 5

INHOUDSOPGAVE

- 7 Vooraf
- 9 *Paul Wackers*
Latinitas en Middelnederlandse letterkunde: ter inleiding
- 43 *Petra Berendrecht*
Alexander in het kwadraat. Favelen bij Maerlant
- 63 *L.J. Engels*
«Reynardus vulpes» als bewerking van de «Reinaert»
- 85 *Annelies van Gijsen*
De Middelnederlandse vertaling van John Ashendens
«Summa iudicialis de accidentibus mundi»
- 113 *Mariken Goris*
Boethius' «De consolatione philosophiae»: twee
Middelnederlandse vertalingen en hun bronnen
- 133 *Marie-José Govers*
‘Semiramis, van Babilone die conighinne.’ Een
bronnenonderzoek naar de Semiramis-legende in «Der
minnen loep» van Dirc Potter
- 151 *Erwin Huizenga*
‘Hoe mense noemt in Latijnen metten Duytsche.’
Tweetaligheid in een Middelnederlands artes-handschrift
- 169 *Johan B. Oosterman*
Vertaler of verteller? Het «Speculum humanae salvationis»
en de Westvlaamse «Spieghel der menscheliker
behoudenesse»
- 189 *J. Reynaert*
Contemptus in het Middelnederlands
- 211 *Wybren Scheepsma*
‘Verzamelt de overgebleven brokken, opdat niets verloren
ga.’ Over Latijnse en Middelnederlandse
levensbeschrijvingen uit de sfeer van de Moderne Devotie

- 239 *J.B. Voorbij & J.A.A.M. Biemans*
Reflecties over twee Spiegels. Vincentius van Beauvais'
«Speculum historiale» en de «Spiegel historiael» van Jacob
van Maerlant
- 265 Noten en literatuur
- 353 Register namen en titels
- 361 Personalia

VOORAF

In het najaar van 1993 kwam de vijfde themagroep binnen het NLCM-project te Leiden bijeen. De groep hield zich bezig met *Latinitas en Middelnederlandse letterkunde*. Tijdens de bijeenkomsten is dit thema zowel globaal en verkennend als vanuit details besproken. De hier volgende opstellen zijn de concrete resultaten van die gesprekken.

Graag wil ik alle deelnemers bedanken voor de wijze waarop zij aan de themagroep hebben deelgenomen. Zelden heb ik zulke inspirerende dagen mogen meemaken als de dinsdagen dat we elkaar in Leiden zagen. Die dank dient te meer uitgesproken, omdat niet alle deelnemers in staat zijn geweest hun bijdrage voor dit boek af te ronden. Door persoonlijke omstandigheden ontbreken hier stukken van Gert de Ceukelaire, Ludo Jongen en Theo Meder. Toch zijn zij voor het wel-slagen van de themagroep even belangrijk geweest als de andere leden.

Een technische opmerking is hier op zijn plaats. Bij citaten uit handschriften én uit diplomatische edities zijn aanpassingen verricht: het hoofdlettergebruik en de interpunctie zijn aan de moderne conventies aangepast, i/j en u/v/w spelling zijn genormaliseerd. Omdat dit een algemene regel is, wordt het hier vermeld en niet bij de afzonderlijke artikelen.

Frits van Oostrom, de leider van het NLCM-project, wil ik bedanken omdat hij het mogelijk maakte dat deze groep bijeenkwam. Sascha Cremers dank ik voor de vlekkeloze secretariële ondersteuning. Mari-ken Goris en Johan Oosterman tenslotte verdienen een speciaal woord van dank, niet alleen vanwege de zorg en de aandacht die zij als redac-teuren aan deze bundel hebben gegeven maar vooral vanwege hun geduld en hun bereidheid om hun eigen planning steeds weer aan te passen aan de zich wijzigende behoeften van de groep.

Paul Wackers

VERTALER OF VERTELLER?

Het «Speculum humanae salvationis» en de Westvlaamse «Spieghel der menscheliker behoudenesse»

Johan B. Oosterman

Op 11 december 1440 arriveerde Filips de Goede, hertog van Bourgondië, met een illustre gezelschap te Brugge, waar hem en zijn gevolg een groot onthaal werd bereid. Het was de eerste keer dat Filips Brugge bezocht na de opstand enkele jaren daarvoor, een opstand waarin de stad haar rechten tegenover de hertog verdedigde en waarbij diens troepen in een hinderlaag waren gelokt.

Nu, in 1440, waren de geschillen bijgelegd, en het bezoek van de hertog was tegelijk een Blijde Inkomst en een openbare boetedoening door de stad. Een vijftiende-eeuwse chroniqueur heeft de gebeurtenissen uit die decemberdagen opgetekend in een uitvoerig verslag, waarin hij uitgebreide beschrijvingen geeft van de togen die waren opgesteld langs de route die de stoet volgde.

Voor tgodtshuys van St-Obert was die historie van den patriarch Abraham, also gentkins [=bevallig] ghefigureert als moghelick was, gheel ende al vulveerdich [=ten volle bereid] ende ghereet, wesende omme zijn zuene Isack den Heere tofferen, indient hem den ingele niet belet en hadde, zegghende naer tuytwijzen van zijnder rolle: *Nunc cognovi quia times Dominum*, willende daer by beteekenen dat die van Brugghe insghelijcx ooc ghereet zijn omme voortan haerlieder prince in als te obedierene.¹

De uitleg die in deze kroniek wordt gegeven van de voorstellingen ontbrak, als we op de beschrijving afgaan, op de voorstellingen zelf. Niettemin zal voor vrijwel iedereen die de togen zag, duidelijk zijn geweest wat bedoeld werd. De middeleeuwer was door en door vertrouwd met het gebruik om bijbelse en historische verhalen toe te passen op latere gebeurtenissen, om daarmee de incidenten uit de eigen tijd in heilshistorisch perspectief te plaatsen.² Deze wijze van interpreteren is verwant met de typologische bijbellezing, waarbij oudtestamentische gebeurtenissen (de zogenaamde typen of proto-typen) worden gezien als voorafschaduw van de gebeurtenissen uit de tijd van het nieuwe testament (de anti-typen). Het is niet ongebruikelijk om het typologiebegrip een ruimere betekenis te geven, waardoor ook het in de hiervoor aangehaalde kroniek beschrevene als typologie kan worden bestempeld.³

Over wat precies verstaan moet worden onder typologie (en vooral: wat er in de middeleeuwen onder werd verstaan) lopen de meningen in het moderne onderzoek sterk uiteen. Vooral onder Duitstalige letterkundigen, theologen en filosofen is een diepgaande discussie gevoerd over de grenzen van de typologie. Auerbach en Ohly kunnen daarbij tot het rekkelijke kamp gerekend worden, waarin men van mening is dat de typologie een verschijnsel is dat zich veel verder uitstrekt dan alleen tot de bijbelexegese.⁴ Pleij heeft in een uitvoerig artikel naar aanleiding van de Esmoreit-editie van Duinhoven de voorzet gegeven tot wat een Nederlandse typologie-discussie had kunnen worden. Zijn bijdrage heeft echter geen vervolg gekregen.⁵ En hoewel een fundamentele discussie over de betekenis van typologie in ruime zin voor de interpretatie van Middelnederlandse teksten uiterst zinvol lijkt, beperk ik me in dit artikel voorsnog tot typologie in de strikte zin. Ik richt mijn aandacht op een tekst die in de late middeleeuwen als typologisch compendium bij uitstek moet hebben gegolden: het *Speculum humanae salvationis*.

«*Speculum humanae salvationis*»

Het *Speculum humanae salvationis* werd ergens tussen 1309 en 1324 geschreven, mogelijk in een Noorditaliaans of Zuidduits dominicaner-klooster – lang werd aangenomen dat Ludolf van Saksen de auteur was, waarschijnlijk ten onrechte.⁶ De tekst, een catalogus van voornamelijk bijbelse typologieën, bestaat uit lange, gepaard rijmende verzen en is als volgt opgebouwd: na de proloog volgen 45 hoofdstukken. De eerste twee handelen over de schepping en de geschiedenis van de wereld tot aan de zondvloed, en bevatten alleen oud-testamentische en apocriefe stoffen. De volgende 40 hoofdstukken bestaan uit een gebeurtenis uit het leven van Jezus of Maria (het anti-type) en meestal drie oudtestamentische voorafbeeldingen daarvan. De drie laatste hoofdstukken, die niet in alle handschriften worden aangetroffen en ook een zelfstandige overlevering kennen, behandelen achtereenvolgens de zeven staties van Jezus' lijden, de zeven droefheden en de zeven vreugden van Maria.⁷ En terwijl in het hele *Speculum* gebedselementen aanwezig zijn – zo eindigt elk hoofdstuk met een tweeregelig gebed tot God – zijn de drie laatste hoofdstukken integraal als gebeden te beschouwen.⁸ De proloog en de hoofdstukken 1-42 bestaan uit elk honderd verzen, en beginnen (met uitzondering van de proloog en hoofdstuk 1) met een korte recapitulatie – meestal in één vers – van het voorgaande hoofdstuk, gevolgd door een even korte aanduiding van hetgeen dat volgt. Het tiende

Afbeelding 11: *Scènes uit het scheppingsverhaal*. Miniaturen uit het *Speculum humanae salvationis*; Zuidelijke Nederlanden of Noord-Frankrijk, ca. 1460 (hs. Cambridge, Fitzwilliam Museum, 23, f. 3v-4r).

hoofdstuk bijvoorbeeld, waarin de opdracht in de tempel wordt behandeld, en dat wordt voorafgegaan door een hoofdstuk over de aanbidding door de drie koningen, vangt aan met: *In praecedenti capitulo audivimus quomodo Christus fuit a Magis adoratus / Consequenter audiamus quomodo in templo sit Domino praesentatus*⁹ [=In het voorgaande hoofdstuk hebben we gehoord hoe Christus door de magiërs werd aanbeden; vervolgens zullen we horen hoe de Heer in de tempel is opgedragen]. De laatste drie hoofdstukken kennen een andere opzet: na een inleiding van 26 verzen, volgen zeven strofen van eveneens 26 verzen. De totale omvang van deze hoofdstukken bedraagt dus 208 verzen.

Het *Speculum* kent een duidelijke structuur, die vaak wordt onderstreept door de illustraties die in veel handschriften voorkomen en die nauw met de tekst zijn verbonden.¹⁰ In een omvangrijke groep handschriften zien we een haast onveranderlijk iconografisch programma. Hierbij is de tekst van één hoofdstuk verdeeld over twee tegenover elkaar liggende bladen, met een opmaak in twee kolommen. Per kolom is er ruimte voor 25 verzen. Een gedeelte van de kolom, meestal de bovenste helft, wordt in beslag genomen door vier miniaturen op rij, één in elke kolom, waarbij steeds de meest linkse het anti-type afbeeldt, en de drie volgende de typen (zie afbeelding 11).¹¹

Het *Speculum* is een boek dat bedoeld lijkt te functioneren op verschillende niveaus. In de *Prologus* lezen we een passage die in dit licht van belang is:

Hanc cognitionem possunt litterati habere ex Scripturis,
Rudes autem erudiri debent in libris laicorum, id est in picturis.
Quapropter ad gloriam Dei et pro eruditione indoctorum
Cum Dei adjutorio decrevi compilare librum laicorum.
Ut autem tam clericis quam laicis possit doctrinam dare,
Satago illum facili quodammodo dictamine elucidare.¹²

[=Deze kennis (over God) kunnen de *litterati* verwerven uit de Heilige Schrift. De ongeletterden daarentegen moeten worden onderwezen uit de boeken voor leken, dat is door middel van afbeeldingen. Daarom heb ik besloten, tot eer en glorie van God, en om de ongeleerden te onderwijzen, met hulp van God dit lekenboek samen te stellen. Opdat het zowel clerici als leken kan onderrichten, span ik me in dit met eenvoudige woorden toe te lichten.]

Het *Speculum* is in elk geval bedoeld en gebruikt als typologisch compendium, waaraan geestelijken motieven ontleenden ten behoeve van de prediking. Maar ook *illiterati* konden leren uit het boek, door te kijken naar de afbeeldingen, mogelijk toegelicht door iemand die het Latijn wél machtig was. De overlevering laat zien dat het *Speculum* aanvankelijk vooral in een geestelijk milieu, waaruit het immers afkomstig was, grote verbreiding vond. Vanaf het einde van de veertiende eeuw vinden we de tekst steeds vaker in bronnen die vermoedelijk geschreven werden ten behoeve van leken.¹³ Ook het grote aantal vertalingen dat vanaf die tijd wordt gemaakt, lijkt samen te hangen met de belangstelling onder leken voor deze tekst. In het bijzonder moet daarbij worden gewezen op de aandacht die deze tekst en zijn bijbehorende beeldcyclus heeft gehad bij kunstenaars. Zoals onder meer door Perdrietz is aangetoond, heeft het *Speculum* grote invloed gehad op de iconografie van de late middeleeuwen. Diverse kunstenaars hebben in hun werkplaats kunnen beschikken over een verlicht exemplaar, terwijl uiteraard veel miniaturisten bekend zijn geweest met de beeldcyclus van het *Speculum*: zij waren het immers die honderden malen de tekst van afbeeldingen hebben voorzien.¹⁴

Vanaf het einde van de veertiende eeuw is het *Speculum humanae salvationis* herhaalde malen vertaald. Zo kennen we van de tekst middeleeuwse vertalingen in het Engels, in het Tsjechisch, ten minste vier vertalingen in het Frans, mogelijk tien of meer in het Hoogduits, een Nederduitse vertaling, en twee in de Nederlandse taal.¹⁵ Van deze

laatste twee is er één in proza, een vertaling die dateert uit het derde kwart van de vijftiende eeuw en mogelijk door Utrechtse kartuizers is vervaardigd.¹⁶ Deze tekst is tot ons gekomen in één handschrift en in enkele vroege drukken – het *Speculum* is niet alleen het vroegst gedrukte boek in de Nederlanden, maar hoort bovendien tot de in de vijftiende eeuw meest frequent op de drukpers gelegde teksten.¹⁷ De andere Nederlandse vertaling is een vertaling in verzen die dateert uit het einde van de veertiende eeuw en in West-Vlaanderen moet zijn vervaardigd. Ze is van alle *Speculum*-vertalingen een der vroegste en het is deze vertaling waarop ik hierna uitvoeriger inga.

«*Spiegel der menscheliker behoudenesse*»

De *Spiegel der menscheliker behoudenesse* is zoals gezegd de Westvlaamse versvertaling van het *Speculum humanae salvationis*.¹⁸ En hoewel eerdere onderzoekers die zich met deze tekst bezighielden zich er in lovende bewoordingen over uitlieten, heeft de *Spiegel* zich nauwelijks in belangstelling van letterkundigen kunnen verheugen.¹⁹ De Flou en Gailliard hebben in hun beschrijving van het handschrift uitvoerige passages aangehaald van dit in hun ogen 'prachtig en merkwaardig gewrocht'. Ze noemen het verwant met Maerlants werken en opperen dat het door hem geschreven kan zijn: 'zelfde stijl, zelfde zwier en meesterschap over taal en rijm.'²⁰ Daniëls, die de *Spiegel* in 1949 heeft uitgegeven, wist dat de Westvlaamse tekst niet van Maerlant kon zijn – immers het *Speculum*, voorbeeld voor de Westvlaamse vertaler, dateert van na 1309 – maar ook hij rekent het tot 'de school van Maerlant'. Daniëls typeert het werk van de vertaler in bloemrijke bewoordingen:

Hij heeft de op zich genomen taak uitmuntend volbracht. Zeker, hij is dikwijls wat breedspakig en zó gul met herhalingen, dat ze op cliché's beginnen te gelijken; stoplappen heeft hij nodig, om aan zijn rijmparen trouw te kunnen blijven, – maar daartegenover bewonderen wij het gemak en de vlotheid, waarmede hij vaak lange en vrij ingewikkelde zinnen door de bedding van zijn rustig voortstromende versificatie weet te leiden, en de vaardigheid, waarmede hij, zonder al te zeer van het origineel af te wijken, telkens weer het dorre, stijve Latijn in het lenige, sappige Vlaams weet om te toveren.²¹

Meer gedetailleerde informatie over de aard van de vertaling kan bijeen worden gelezen uit de aantekeningen in de editie, waar Daniëls bijvoorbeeld toevoegingen en veranderingen ten opzichte van de Latijnse tekst signaleert, overigens zonder deze wijzigingen te duiden.²² De meest recente bijdrage over de *Spiegel* is van de hand van Lie, die in een artikel over 'Middel nederlandse didactische literatuur in verzen en in proza' van drie Latijnse teksten de Nederlandse vers- en prozavertalingen met elkaar vergelijkt en daarbij de vraag stelt of er iets valt te zeggen over de vorm in relatie tot de receptiewijze.²³ De aandacht van Lie gaat uiteindelijk meer uit naar het publiek van de Nederlandse vertalingen dan naar de preciese aard van de vertalingen.²⁴ Toch geeft ze twee typering van de Westvlaamse vertaling (de prozavertaling laat ik hier buiten beschouwing) die genoemd moeten worden. In de eerste plaats constateert ze dat de vertaler regelmatig verwijst naar zijn Latijnse bron: veel vaker dan in andere uit het Latijn vertaalde teksten wordt met zoveel woorden gezegd dat de tekst gebaseerd is op een Latijns voorbeeld. Een tweede aspect van de vertaling waarop Lie de aandacht vestigt, is dat er voorbeelden en vergelijkingen zijn toegevoegd 'om de essentie van het betoog kracht bij te zetten of te verduidelijken.'²⁵

Daniëls en Lie hebben voorbeelden gegeven waaruit duidelijk kan zijn geworden dat de Westvlaamse vertaler meer heeft gedaan dan het zo letterlijk mogelijk overzetten van het *Speculum humanae salvationis* in Nederlandse verzen. Niettemin geven ze slechts een zeer gedeeltelijk inzicht in de wijze waarop de Westvlaming is omgegaan met zijn Latijnse voorbeeld. Alle reden dus om uitvoeriger stil te staan bij de vertaling en het handschrift waarin ze bewaard is gebleven.

Het handschrift

De Westvlaamse *Spiegel* is in maar één handschrift overgeleverd (Londen, British Library, Add. 11575), een handschrift dat bovendien niet ongeschonden is. Er ontbreken alles te zamen 27 bladen, uit alle delen van de codex weggescheurd of ruw weggesneden, terwijl ook van de 97 overgebleven bladen diverse gehavend zijn. Zo zijn er met name nogal wat pentekeningen, waarvan het handschrift er 196 moet hebben bevat, vermoedelijk moedwillig beschadigd.²⁶ Van de ongeveer 18.600 verzen die de tekst oorspronkelijk telde zijn er nog 14.486 over.²⁷ Toch is er nog ruim voldoende over om ons een goed beeld te kunnen vormen van de tekst, te meer omdat we, naar het schijnt, in het Londense handschrift de beschikking hebben over een uiterst betrouwbare

tekstgetuige, die mogelijk zeer dicht staat bij de oorspronkelijke vertaling.²⁸ In elk geval is de afstand in tijd en omgeving tussen vertaling en handschrift gering: terwijl de tekst, zoals hiervoor al is opgemerkt, aan het einde van de veertiende eeuw werd vervaardigd door een Westvlaaming, dateert het handschrift van omstreeks 1410 en is het vermoedelijk afkomstig uit Brugge.²⁹

Wat dit handschrift uitzonderlijk maakt in de traditie van *Speculum*-handschriften is de lay-out ervan. Zoals hiervoor werd aangegeven zijn in vrijwel alle verluchte handschriften van het *Speculum* of een der vertalingen de afbeelding van een gebeurtenis en de voorafbeelden zodanig bij elkaar geplaatst dat in één oogopslag de samenhang duidelijk is. In de Westvlaamse *Spiegel* is dit niet het geval: daar is de tekst doorlopend geschreven, en de illustraties zijn ingevoegd waar ze in de tekst ter sprake komen. Door de sterk wisselende lengte van de hoofdstukken van deze vertaling (zie hierna) verschijnen deze illustraties op onregelmatige afstanden in de codex (zie afbeelding 12). Het is nauwelijks voorstelbaar dat het ooit de bedoeling zou zijn geweest het anders te doen. Als vier afbeeldingen en de tekst in één oogopslag te zien zouden moeten zijn geweest, dan had op twee tegenover elkaar gelegen bladzijden in elk geval ruimte moeten zijn voor 502 verzen tekst – het langste hoofdstuk heeft die omvang – én voor vier miniatures, iets wat alleen mogelijk zou zijn geweest bij een handschrift met reusachtige afmetingen.³⁰ Wel had de kopiist aan het begin van elk hoofdstuk ruimte vrij kunnen laten om alle illustraties uit het betreffende hoofdstuk bij elkaar te plaatsen zodat in elk geval de typologische relatie tussen de gebeurtenissen zichtbaar was geweest. Door de nu gekozen oplossing is de directe typologische relatie verloren gegaan. Cardon spreekt dan ook van 'destruction of the typological balance.'³¹ Alleen door cursorische lezing van de tekst wordt het typologische verband in de tekst en tussen de illustraties onthuld.

Behalve door de lay-out is het handschrift ook opmerkelijk vanwege het iconografische programma. Hoewel de verluchter van dit handschrift de gangbare traditie goed moet hebben gekend, geeft hij er meer dan eens een heel eigen draai aan. Niet alleen worden sommige hoofdstukken van meer, of juist minder dan vier tekeningen voorzien, bovendien wordt de iconografie op een zeer eigen en eigenzinnige wijze uitgewerkt. Dit gaf Cardon aanleiding te spreken van verluchting die een stedelijke visie op de mens, de wereld en de heilsgeschiedenis weerspiegelt.³² In hoeverre dit mede kan zijn ingegeven door de tekst komt hierna nog ter sprake.

Afbeelding 12: *Mozes en het brandende braambos* en *Gideon met het bedauwde vlies*. Pentekeningen uit de *Spieghel der menscheliker behoudenesse*; Brugge, ca. 1410 (hs. Londen, British Library, Add. 11575, f. 18r).

De vertaling

Bij een globale vergelijking van de Westvlaamse tekst met zijn voorbeeld loopt één aspect onmiddellijk in het oog: terwijl het Latijnse *Speculum* een proloog en 42 hoofdstukken kent van gelijke lengte (honderd verzen), zien we in de Middelnederlandse tekst hoofdstukken die sterk van omvang verschillen. Het kortste omvat 264 verzen, terwijl het langste uit vermoedelijk 502 verzen heeft bestaan.³³ Daarbij valt op dat er onder de eerste elf en de laatste elf hoofdstukken slechts één voorkomt van meer dan 400 verzen, terwijl in de twintig hoofdstukken daartussen maar vier korter zijn (maar niet veel) dan 400 verzen. De hoofdstukken 13-18 behoren tot de langste, en de laatste vijf hoofdstukken tot de kortste van de hele tekst.

De *Spiegel der menschelijker behoudenesse* bestaat aldus uit hoofdstukken van sterk wisselende lengte. Hierin kunnen we een eerste indicatie zien voor het feit dat de vertaler niet gepoogd heeft louter een letterlijke vertaling te vervaardigen, waarin *Speculum* en *Spiegel* voortdurend gelijkop gaan. Dit laatste zien we wel in enkele andere versvertalingen, zoals bijvoorbeeld de Engelse vertaling en de mogelijk in Vlaanderen vervaardigde Middelnederduitse vertaling.³⁴ In deze laatste tekst is één vers uit het Latijn omgezet in twee verzen. Ze bieden de vertaler voldoende armslag om zijn voorbeeld te volgen. Ook de Westvlaamse vertaler heeft vaak aan twee verzen voldoende voor de vertaling van één vers uit het *Speculum*. Vaak betreft het opsommingen van min of meer encyclopedische kennis, zelden zien we het in meer verhalende passages.³⁵ Zo ontstaat de indruk dat hij, als hij het gewild had, de honderd Latijnse verzen van een hoofdstuk wel in zo'n tweetot driehonderd Vlaamse verzen had kunnen vertalen. We zien echter dat de kortste hoofdstukken weinig korter zijn dan die driehonderd verzen, een groot aantal omstreeks de vierhonderd verzen beslaat, terwijl in acht gevallen een hoofdstuk zelfs een lengte kent van zo'n 450 verzen of meer: de Westvlaamse vertaler heeft zo te zien meer ruimte genomen dan voor een adequate vertaling strikt genomen nodig was.

De vertaler doet dan ook meer dan alleen vertalen. Hij voegt, zoals Lie reeds heeft opgemerkt, voorbeelden en vergelijkingen toe, iets dat over het algemeen leidt tot uitbreiding van de tekst. Maar ook zien we sporadisch weglatingen die trouwens, zoals straks zal blijken, niet bedoeld lijken ter bekorting van de tekst. De bedoelingen van de vertaler laten zich aflezen aan de aanpassingen die hij heeft aangebracht ten opzichte van zijn voorbeeld. Belangrijke procédés die de vertaler van het *Speculum* heeft toegepast bespreek ik hierna en kunnen

worden aangeduid als ‘verduidelijking’, ‘actualisering’, en ‘weglating’.

In zijn onderzoek naar Maerlants *Historie van Troyen* wijst Jongen op een verschijnsel dat hij betitelt als verduidelijking. Deze zogenaamde ‘explicatieve toevoegingen’, door Maerlant aangebracht in zijn tekst, zijn, aldus Jongen,

ongetwijfeld bedoeld om het dertiende-eeuwse publiek inlichtingen te verschaffen op plaatsen waar het onvoldoende kennis van de klassieke cultuur zou kunnen hebben. Men zou ze in de tekst opgenomen voetnoten of glossen kunnen noemen.³⁶

Ook de vertaler van de *Spiegel der menscheliker behoudenesse* streeft veelvuldig een dergelijke verduidelijking na, vanzelfsprekend niet om in te spelen op een gebrek aan kennis van de klassieke cultuur, maar op een verondersteld gebrek aan kennis van de bijbel. Zo lezen we in het dertiende hoofdstuk over de *primos parentes*, een algemene aanduiding die in de *Spiegel* is geconcretiseerd tot *Adam ende Yeven*.³⁷ De vertaler heeft vaker op dergelijke wijze geconcretiseerd, om het zijn publiek makkelijker te maken een mededeling te plaatsen. Iets vergelijkbaars doet hij wanneer hij een citaat ‘identificeert’. In het *Speculum* lezen we, zonder verdere inleiding of toelichting: *Et quis ascendet in montem Domini istum / Nisi innocens manibus et mundo corde* [=En wie zal opklimmen tot de berg van de Heer, dan hij die onschuldig is van handen en rein van hart].³⁸ Voor de in het Latijn geschoolde lezer zal meteen duidelijk zijn geweest dat het hier gaat om psalmverzen. De vertaler lijkt er echter niet zo zeker van dat ook de minder geschoolden tot wie hij zich richt dit weten, en neemt een expliciete verwijzing op, waarbij hij bovendien de retorische structuur van de passus verheldert:

Spreict dan die prophete Davit	
In zinen zouter wel op dit:	[=psalter]
Wie zal up clemmen ten berghe Ons Heren?	
Andwoorde wilhi ons daer leren	
Ende zeicht: wiens hand onnosel zi	
Ende zuver van herten es daer bi. ³⁹	

Iets verderop in zijn vertaling voegt de Westvlaamse dichter opnieuw een dergelijke verwijzing toe. Nu staat er echter in de Latijnse tekst *secundum prophetam*, door de vertaler terecht omgezet in *Want David doet ons bekant / In zinen zouter*.⁴⁰ De juiste identificatie van het citaat

dat volgt, kan te danken zijn aan de bijbelkennis van de vertaler, maar zou ook terug kunnen gaan op een marginale glosse.

Het *Speculum humanae salvationis* is een compendium waarin bijbelverhalen vaak slechts terloops worden genoemd. Voor clerici, met een gedegen kennis van de Schrift, zullen deze korte verwijzingen voldoende zijn geweest om het hele verhaal op te roepen. Of leken aan dergelijke verwijzingen genoeg hebben gehad, valt te betwijfelen. In elk geval heeft de Westvlaamse dichter meer dan eens een terloopse verwijzing als uitgangspunt genomen voor het weergeven van het hele verhaal.⁴¹ Diverse malen gebeurt dit in parafraserende zin: in kapittel XIV van het *Speculum* wordt gesproken over de prediking van Jezus, die het volk oproept berouw te tonen. Als voorbeeld van oprecht berouw wijst de tekst op de boetedoening en het berouw van Maria Magdalena:

Istud apparet in peccatrice Magdalena,
 Quae fuit septem daemoniis, id est septem peccatis mortalibus plena.
 Quae ejecta sunt ab ea per contritionem et poenitentiam,
 Et ipsa misericorditer consecuta est Dei clementiam.⁴²
 [=Dat blijkt uit de zondares Maria Magdalena die vervuld was van
 zeven boze geesten, dat zijn de zeven hoofdzonden. Deze zijn door
 haar uitgedreven door berouw en boetedoening, en zij heeft barm-
 hartig de goedertierenheid Gods verkregen.]

De *Spiegel* is hier veel uitvoeriger. In 35 verzen wordt niet alleen het berouw van Maria Magdalena genoemd, maar wordt ook over haar bezoek aan het huis van Simon expliciet verhaald, waarbij de dichter beeldend weergeeft hoe ze neerknielde aan de voeten van Jezus en zijn voeten met haar tranen waste.⁴³

Zoe, die hadde zwaer berouwen
 Van haren zonden ende groot betrouwen
 Up Gods grote ontfarmicheden,
 Viel onder die tafele beneden
 Ende custe daer Ons Heren voete
 Met groten betrouwene zoete
 Ende weende zo zere, verstaet dat,
 Dat zoese met tranen maecte nat
 Ende droghedese doe daer nare
 Vandien tranen met haren hare.⁴⁴

[=Zij]

Niet alleen vertelt de Westvlaamse dichter hier in extenso wat in het *Speculum* slechts kort wordt aangeduid, bovendien laat hij ogenschijnlijk geen middel onbepoofd om zijn publiek te emotioneren, en op dusdanige wijze bij het verhaal te betrekken.

Terwijl in het voorgaande voorbeeld de vertaler het bijbelse verhaal parafraseert, en lijkt te hebben geput uit zijn geheugen – immers dit verhaal moet aan iemand als hij bekend zijn geweest – zien we elders dat hij anders te werk is gegaan. In het dertiende hoofdstuk van het *Speculum* zien we als anti-type het verhaal over de bekoring van Jezus door de duivel. Niettemin wordt in het *Speculum* slechts uiterst kort gerefereerd aan de drie bezoeken in de woestijn, zoals verhaald in het Matteus-evangelie. Jezus had zich teruggetrokken om veertig dagen te vasten, en, staat er in het *Speculum: Christus ergo diabolus in tentatione gulae superavit* [=Christus overwon de duivel in de verleiding van de gulzigheid].⁴⁵ Direct aansluitend volgt een voorafbeelding. De situatie in de *Spieghel* is heel anders. Na de vertaling van dit Latijnse vers volgen maar liefst 47 Vlaamse verzen alvorens de dichter aan de voorafbeelding toekomt. Deze 47 verzen bevatten de letterlijke bijbeltekst over de drie bezoeken: de dichter volgt het Latijn van de Vulgaat op de voet, zoals duidelijk zal zijn bij vergelijking van onderstaande fragmenten:

Vulgaat

Et accedens tentator dixit ei: Si Filius Dei es, dic ut lapides isti panes fiant. Qui respondens dixit: Scriptum est: Non in solo pane vivit homo, sed in omni verbo, quod procedit de ore Dei
[=En de verleider kwam en sprak tot hem: Als gij de zoon van God bent, zeg dan dat deze stenen brood worden. Hij antwoordde en sprak: Er staat geschreven: Niet alleen van brood leeft de mens, maar van ieder woord dat uit Gods mond komt.]

Spieghel

Dus zach de duvel den hongher groot
Ende sprac: maec van desen steenen broot,
Bistu de Gods zone ende niement el;
Die macht hebstu van Gode wel.
Ende God, Onse Here van hemelrike,
Verwan den duvel omoedelike.
Ende dese andwoorde had hi van Gode:
Niet alleene biden brode
Leift de mensch talre stont,
Maer biden woorde van Gods mont.⁴⁶

Meteen aansluitend volgt in de *Spiegel* een passage waarin de vertaler het voorgaande resumeert en uitlegt, iets wat we hem veel vaker zien doen.⁴⁷ De vertaler heeft mogelijk op eigen initiatief besloten tot de bovengenoemde toevoeging, maar het is evenmin uit te sluiten dat hij op het idee is gebracht door een glosse in het handschrift dat hij voor zich had. Deze glosse kan hebben bestaan uit een korte verwijzing naar de door hem vertaalde bijbelpassage, maar misschien bestond ze zelfs uit de volledige door hem vertaalde tekst.

Niet alleen zien we dat de Westvlaamse vertaler explicieter is dan zijn voorbeeld, ook concretiseert en actualiseert hij zaken die in het *Speculum* in algemene termen zijn beschreven. De auteur schrijft de tekst toe naar de eigen tijd en plaats, om, naar we mogen aannemen, de herkenbaarheid voor het publiek te vergroten. Vaak gaat het hierbij om maar kleine veranderingen ten opzichte van het Latijn. Twee aardige voorbeelden zien we in hoofdstuk 12, waar de doop ter sprake komt. Bij de doop kunnen de woorden, zo staat er in het Latijn, worden uitgesproken in elke taal: *Ita in qualibet lingua possunt verba baptismi pronuntiari* [=Aldus kunnen in elke mogelijke taal de woorden van de doop worden uitgesproken]. De Vlaamse tekst is explicieter:

Ende ons es bediet daer bi,
Dat in wat talen dat het si,
Eist Walsch, Griex, Vlaemsch of Latijn,
Dat doopsel mach ghegheven zijn.⁴⁸

Iets eerder in hetzelfde hoofdstuk staat nadrukkelijk dat altijd met water gedoopt moet worden: *Baptismus autem fluminis debet fieri in pura aqua, / Non in vino, non in lacte, nec in quaquam materia alia* [=De doop met water echter moet gebeuren met zuiver water, niet met wijn, niet met melk, noch met enige andere substantie]. In de bewerking wordt de *materia alia* geconcretiseerd:

Nu zullen wij alle weten wel,
Dat dit voorscreven doopsel
Behoort in watre ghedaen te zine
Niet in melc in biere of in wine.⁴⁹

In beide gevallen is er sprake van concretisering ten opzichte van de Latijnse tekst. Ze zijn bij uitstek voorstelbaar in een Vlaamse stad als Brugge, waar de Vlaamse en Franse taal beide voorkomen in het leven van alledag, en waar bier tot de meest geconsumeerde dranken behoort.

De ingrepen van de vertaler zijn zodanig dat we niet zonder meer

van een vertaling kunnen spreken. Toch volgt de Westvlaming in grote lijnen het *Speculum*. Een enkele keer zien we echter dat hij een stap verder gaat: hij voegt zaken toe die niet direct zijn te herleiden op de Latijnse tekst, maar er associatief uit lijken voort te komen. Een interessant voorbeeld daarvan zien we in hoofdstuk 14, waarin wordt verteld dat Christus, na te zijn gedoopt in de Jordaan, zelf anderen heeft gedoopt en begon met zijn prediking onder de mensen:

Postea coepit ipse populum baptizare et praedicare,
Exemplo et doctrina viam salutis monstrare.
In principio suae praedicationis emisit hunc dulcem sonum:
'Poenitentiam agite, appropinquavit enim regnum coelorum!'⁵⁰
[=Daarna begon hij het volk te dopen en begon hij te prediken, en door voorbeeld en onderricht de weg van het heil te wijzen. In het begin van zijn prediking sprak hij deze zoete woorden: Doe boete, want het koninkrijk der hemelen is nabij gekomen.]

In de *Spieghel* is deze passage aanleiding tot het invoegen van een uitweiding over de *predecaers* die, anders dan Christus, niet leven naar het woord dat ze verkondigen:

Ende daerna Cristus, God ende man,
Den volke predeken began
Ende dooptese talre stede
Ende wijsde hem zine zalichede,
Ende heeft hem exempel ghegheven,
Hoe zij na hem zullen leven.
Hi zeid hem niet met woorden alleene,
Also de predecaers nu ghemeene
Tvolke willen wel doen leven,
Maer exempel zij lettelt gheven.
Zij hebben twoort ende niet de daet,
Zij connen zecghen: dit doet, dit laet,
Ende zij toghen wel goed bediet,
Maer zij ne belevent zelve niet.
Ende waert zo dat zijt beleven,
Menighe, die in zonden sneven,
Zijn zij wijf ofte man,
Zouder exempel nemen an;
Maer daer zal niemen merken naer
Hare woorden, die zijn waer.
Men zal niet merken wie dat zij

Die predict, maer dat zeicht hi;
 Daer up zullen wij zere merken
 Ende achtervolghen met ghewerken.
 Elc mach up zine boete mesdoen,
 Wine zulre of gheven gheen zoen
 Van hare mesdaden int jugement.
 Maer God Onse Here, es mi bekent,
 Zeide den volke zine zalichede
 Ende beleefdte zelven mede.
 Hine beval te gheenen stonden,
 Ten was in zijn leven vonden.
 Met rechte mochte zecghen hi:
 Doet dit ende nemit exempel an mi.
 In ziere predicacien beghin
 Zo zeide hi aldus voren in:
 Doet penitencie in allen zaken,
 Dat hemelrike zal u naken.⁵¹

De *predecaers* worden hier in een ongunstig daglicht gesteld. Het is de vraag hoe we deze passus moeten interpreteren. Onder *predecaers* worden rondtrekkende predikers verstaan, maar ook wel, meer specifiek, dominicanen. Een dergelijke kritische noot is opmerkelijk in een tekst die veelal wordt verbonden met de predikorden – franciscanen en dominicanen – in de late middeleeuwen. Het gaat dan ook om een passage die in de oorspronkelijke tekst ontbreekt. Of we deze kritiek van toepassing kunnen verklaren op een concrete situatie aan het einde van de veertiende eeuw in de omgeving waar deze vertaling tot stand is gekomen, is moeilijk achterhaalbaar. Toch zijn er aanwijzingen dat predikers uit kringen van dominicanen en franciscanen in elk geval niet op onverdeeld enthousiasme konden rekenen in het Brugge van omstreeks 1400. De verluchting in het *Spiegel*-handschrift bevat een eerste aanwijzing: in hoofdstuk 37 wordt het visioen beschreven waarin Maria als middelares wordt geopenbaard aan Dominicus en Franciscus. Nu is het gebruikelijk dat aan het begin van dit hoofdstuk een miniatuur staat waarop dit visioen is afgebeeld, met duidelijk zichtbaar de twee heiligen in aanbidding tot Maria gericht. In het handschrift van de *Spiegel* is het visioen echter anders gesitueerd. Niet Franciscus en Dominicus, maar een man en een vrouw in een stedelijke omgeving bidden tot Maria. ‘Probably they are begging for Mary’s intercession for mercy on their world, not on *the* world,’ schrijft Cardon naar aanleiding van deze miniatuur.⁵² Jammer genoeg ontbreekt, door tekstverlies, de vertaling van het visioen, waardoor we niet weten of de gewijzigde iconografie

is ingegeven door de vertaling. Uit te sluiten is het echter niet.⁵³ Een tweede aanwijzing voor kritiek in het Brugge van omstreeks 1400 heeft betrekking op de franciscanen. Smeyers heeft in zijn grondige studie naar het Parijse handschrift met de Westvlaamse vertaling van de Apocalyps gewezen op het feit dat met name franciscanen uiterst negatief worden afgebeeld. Hij meende dit in verband te kunnen brengen met een negatieve stemming die er ten aanzien van hen heerste in Vlaanderen omstreeks 1400.⁵⁴ Hoe het ook zij, het is niet ondenkbaar dat de Westvlaamse vertaler van het *Speculum humanae salvationis* doelbewust actualiseerde toen hij, aangekomen bij de prediking van Christus, een filippica invoegde tegen valse predikers.

De manier waarop de vertaler met zijn voorbeeld omgaat leidt over het algemeen tot uitbreiding van de tekst. Toch laat hij hier en daar ook elementen uit de Latijnse tekst onvertaald. Overigens zijn deze weglatingen waarschijnlijk niet bedoeld om de tekst te bekorten. Herhaalde malen geeft de Latijnse tekst een kortere of langere opsomming met namen van personen die op wat voor wijze dan ook onder één noemer zijn te brengen. De vertaler neemt vaak slechts een deel van deze namen over, daarbij vooral de minder bekende weglatend, terwijl de overgebleven personen van een korte toelichting worden voorzien, die het de lezer of luisteraar mogelijk maken hem of haar te situeren. Zie bijvoorbeeld de volgende passage uit het *Speculum*:

Non respuisti Petrum, Paulum, Thomam et Matthaeum
David, Achab, Manassem, Iatronem, Achior et Zachaeum,
Ninivitas, Samaritanam, Rahab, Ruth et adulteram,
Theophilum, Gilbertum, Thaïdem et Mariam Aegyptiacam,
Eunuchum, Simeonem, Cornelium,
Magdalenam, Longinum et Moysi Mariam.

[=Gij hebt Petrus niet versmaad, noch Paulus, Thomas noch Matteus, David, Achab, Manasse, de goede moordenaar, Achior noch Zacheüs, de mannen uit Ninive, de Samaritaanse vrouw, Rachab, Ruth noch de overspelige vrouw, Theofilus, Gilbertus, Thaïs noch Maria van Egypte, de eunuch, Simeon, Cornelius, Maria Magdalena, Longinus noch Mirjam, de zuster van Mozes.]

Deze stoet van figuren wordt door de Westvlaming uitgedund, en over enkelen weet hij nog kort iets te vertellen:

Sinte Pieter daedstu ghenaden,
 Die di driewaerf hadde vertijt; [=verloochend]
 Pauwels scolstu ooc al quijt
 Dat hi di wilde persecueren [=vervolgen]
 Ende dine wet ooc destrueren;
 Thomaes, Mattheus ende ooc David,
 Achab, Manasses, weet dit,
 Ende Ysmas den moordenare
 Ende Magdaleenen der zondare,
 Theophelum ende andren man
 Ende wijf, meer dan men noemen can.⁵⁵

Hier wordt nogmaals duidelijk wat we eerder hebben geconstateerd: de vertaler maakt de tekst toegankelijk voor een publiek dat aanzienlijk minder bijbelkennis heeft dan de kennis die wordt verondersteld voor het publiek van de Latijnse tekst. Hij ontsluit de inhoud van het *Speculum* voor leken, precies zoals hij het in de proloog al heeft aangekondigd.⁵⁶ Maar we zien ook dat het compendium-karakter van de Latijnse tekst verloren gaat. Niet alleen wordt een deel van de informatie uit de Latijnse tekst weggelaten, ook wordt de informatie minder overzichtelijk gepresenteerd: zaken die in het *Speculum* overzichtelijk naast elkaar staan, raken door de breedspakige vertelwijze soms over vele verzen verspreid.⁵⁷ Als we er echter vanuit gaan dat de vertaler een verhaal wil vertellen dat boeit, is deze strategie goed te begrijpen. Al te onbekende namen zijn dan niet bruikbaar.

De Westvlaamse dichter van de *Spieghel der menscheliker behoudenesse* ontsluit een Latijnse tekst voor een publiek dat die taal niet beheerst, en voert het, als auctoriële verteller, aan de hand langs de stof van het *Speculum*.⁵⁸ Bij voortduring, en naar mijn weten veelvuldiger dan in enige andere Middelnederlandse tekst, wijst hij daarbij naar het Latijn als bron voor alles wat hij vertelt. Hem is er alles aan gelegen, zo lijkt het, om zijn publiek bij de les te houden, en hij voegt dan ook regelmatig recapitulaties in, waarin hetzelfde nog eens anders wordt gezegd. Het meest duidelijk zien we deze zorg om de aandacht van zijn publiek in de aanhef van de achtereenvolgende hoofdstukken. In het *Speculum*, zo gaf ik al aan, begint ieder hoofdstuk met twee verzen waarin de inhoud van het vorige en het onderhavige hoofdstuk kort wordt aangeduid. In de vertaling worden deze verzen nogal eens sterk uitgebreid, en wordt zodoende een uitvoeriger samenvatting gegeven van wat eerder verteld werd; zelden echter van dat wat volgt. Hoofdstuk 27 begint in het *Speculum* met de volgende twee verzen:

In praecedenti capitulo audivimus quomodo Christus de cruce est depositus,

Consequenter audiamus quomodo fuit sepultus.

[=In het voorgaande hoofdstuk hebben we gehoord hoe Christus van het kruis werd afgenomen. Vervolgens zullen we horen hoe hij werd begraven.]

In de *Spieghel* is daarvan gemaakt:

Int capitel nu voorscreven
Hebbic te kennenne ghegheven
Ende die waerheit doen verstaen,
Hoe vanden cruce was ghedaen
Onsen Here, ende hoe zinen lechame
Marie ontfinc wel bequame
In haren ghebenediden aermen,
Ende hoe zoe dreef dat bitter caermen,
Die weeninghe ende den rouwe groot
Van Ons Heren bitter doot.
In dit vooroghen capitel
Zal ic u doen weten wel
Die vraye waerhede daer af,
Hoe Cristus wart gheleit int graf.⁵⁹

De vertaler biedt zijn gehoor in feite niet een vertaling van de Latijnse tekst, maar een navertelling, die inhoudelijk meestal het *Speculum* op de voet volgt, maar een duidelijk ander karakter aan de tekst geeft: het geleerde compendium is omgevormd tot een levendige, verhalende tekst. Naast kennisoverdracht lijkt hierbij ook te zijn beoogd de lezers of toehoorders affectief te raken, zodat de tekst kan bijdragen aan de verdieping van hun geloof.

De werkwijze van de Westvlaamse dichter moet in enkele opzichten van kanttekeningen worden voorzien. Zo heeft Michels gewezen op verschillende passages waaruit blijkt dat de vertaling niet feilloos is: de vertaler lijkt soms moeite te hebben gehad met het goed verstaan van het *Speculum*.⁶⁰ Verder lijkt het erop dat hij is beginnen te vertalen zonder een goed overzicht te hebben van de tekst als geheel. Deze veronderstelling wordt kracht bijgezet door het feit dat we regelmatig terugverwijzingen en recapitulaties vinden in de *Spieghel* waar ze in het *Speculum* ontbreken, terwijl we de dichter zelden zien vooruitgrijpen naar wat komt; waar hij dat wel doet, kijkt hij ten hoogste enkele verzen vooruit.⁶¹

De Westvlaming die de *Spiegel* schreef is een uitstekend dichter, die in een gevarieerde taal zijn goed lopende verzen ten beste geeft: hij vertelt een vaak levendig en kleurrijk verhaal aan zijn gehoor. Toch is hij geenszins de gelijke van Maerlant, zoals De Flou en Gailliard wilden doen geloven, en sprekend over de school van Maerlant durf ik zelfs te zeggen dat hij niet steeds een even oplettend jongetje in de klas is geweest, die in sommige opzichten onderdoet voor tijd- en streekgenoten als de vertaler van de *Spiegel der sonden* en van Gillis de Wevel.⁶² Dat neemt niet weg dat de *Spiegel* een uiterst genietbare tekst is, die een intensieve receptie kan hebben gevonden in het vijftiende-eeuwse Brugge. Of dit visueel of auditief heeft plaatsgevonden is niet met zekerheid te zeggen. Vermoedelijk zijn beide receptiewijzen gepraktiseerd. Wel verdient het vermelding dat de vertaler meer dan eens zinspeelt op visuele receptie van de tekst, waar dit in zijn voorbeeld ontbreekt.⁶³

Besluit

De vertaling van het *Speculum humanae salvationis* dateert uit een periode waarin de eerste tekenen zichtbaar zijn van een levendige belangstelling voor typologie in het Vlaamse. Cardon heeft er op gewezen dat het Londense handschrift van de *Spiegel* het vroegste verlichte handschrift is in de *Speculum*-traditie dat we kennen uit Vlaanderen.⁶⁴ Pas vanaf omstreeks 1440 zien we een groot aantal Vlaamse handschriften, die Cardon aanleiding gaven tot de constatering: 'In the middle of the fifteenth century typological symbolism as it had taken shape during the preceding century in works such as the *Speculum humanae salvationis*, experienced a revival in the bourgeois, and especially noble circles of the southern Netherlands.'⁶⁵ Toch manifesteert deze belangstelling zich vroeger, en opvallend genoeg het eerst in Nederlandse teksten – ook Cardon noemt enkele hiervan. Uit de periode rond 1400 kennen we verschillende Westvlaamse gedichten die expliciet typologisch zijn. In de eerste plaats natuurlijk de hier uitvoerig besproken vertaling van het *Speculum humanae salvationis*, maar verder de tekst die bekend staat als de *Typologische taferelen uit het leven van Jezus*, een typologisch gebed over de zeven vreugden van Maria, en een bewerking van Maerlants *Clausule vander bible*.⁶⁶ Het is verleidelijk deze gedichten te zien als wegbereiders voor de rederijkersliteratuur, waar de invloed van typologie evident is.⁶⁷ In elk geval zien we in kringen van de Brugse elite een toenemende belangstelling voor complexe literatuur, waarbinnen de typologie een belangrijke plaats in-

neemt. In snel tempo maakt men zich meester van vormen en genres die voordien bleven voorbehouden aan geleerden. De verschillende vertalingen, waarvan sommige Franse mogelijk in concurrentie met elkaar werden geschreven, hebben daaraan bijgedragen.⁶⁸ Dat geldt ook voor de Westvlaamse tekst, die een unieke plaats inneemt, zowel door de aard van de vertaling als door de uitvoering van het handschrift waarin de tekst tot ons is gekomen.